

પ્રસ્તાવના

માનવી સામાજિક પ્રાણી છે. પોતાના રોજિંદા જીવનમાં પ્રત્યેક માનવી બીજા ઉપર આધાર રાખે છે. વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેનો આ સંબંધ સમાજના પાયાની રચના કરે છે. આપણે અગાઉના પ્રકરણમાં માનવસમાજને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો. માનવસમાજ અને પ્રાણીસમાજ વચ્ચે કોઈ પાયાનો તફાવત હોય તો તે સંસ્કૃતિનો તફાવત છે. માનવસમાજને સંસ્કૃતિ હોય છે, જ્યારે પ્રાણીસમાજમાં તેનો અભાવ છે. સંસ્કૃતિ જ માનવસમાજની અદ્વિતીય લાક્ષણિકતા છે. આથી સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ માટે માનવસમાજ અને પ્રાણીસમાજ વચ્ચે ભેદ પાડતાં મહત્વનાં તત્ત્વ તરીકે ‘સંસ્કૃતિ’નો અર્થ અને લાક્ષણિકતા સમજવી જરૂરી બને છે, કારણ કે માનવીનું વર્તન, આંતરક્રિયા, સામાજિક સંબંધો, દરજ્જો, ભૂમિકા, જૂથો અને સંસ્થાઓ તથા સામાજિકીકરણ જેવી પ્રક્રિયાઓ સંસ્કૃતિ દ્વારા અસર પામે છે.

સામાજિકીકરણ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. એ માટે સમાજમાં જુદા-જુદા વાહકો હોય છે. તેની સમજ આ એકમમાં મેળવીશું.

સંસ્કૃતિનો અર્થ (Culture)

સરળ શબ્દોમાં ‘સંસ્કૃતિ એટલે જીવન જીવવાની રીત.’

ઓગણીસમી સદીમાં સંસ્કૃતિ શબ્દ લોકોની જીવનશૈલી તરીકે વપરાવા લાગ્યો. ભલે પછી આ જીવનશૈલી ગમે તે સ્વરૂપની હોય તો પણ તે સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાતી. આ જીવનશૈલી ગ્રામજનોની હોય, શહેરીજનોની હોય, આદિવાસી લોકોની હોય, ગોરા લોકોની હોય, હિંદુઓ કે મુસ્લિમોની હોય કે પછી આધુનિક સમાજજીવન જીવતા લોકોની હોય; ટૂંકમાં, સંસ્કૃતિ એટલે જીવનશૈલી એવો અર્થ 19મી સદીમાં થતો. વીસમી સદીમાં સંસ્કૃતિ શબ્દ સમગ્ર સામાજિક વારસાના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો. સામાજિક વારસો એટલે લોકોનાં જૂથ-જીવનની વિશિષ્ટ જીવનશૈલી. જીવનશૈલીમાં સમાજના સભ્યોએ મેળવેલું જ્ઞાન, માન્યતાઓ, રિવાજો, કુશળતા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સંસ્કૃતિમાં માત્ર કળા, સંગીત અને સાહિત્યની પદ્ધતિઓ અને યુક્તિઓનો જ સમાવેશ થતો નથી; પરંતુ મકાન બાંધવા, કપડાં સીવવા કે માટીનાં વાસણો બનાવવાના ઉપયોગમાં લેવાતી પદ્ધતિઓ અને યુક્તિઓનો પણ સંસ્કૃતિમાં સમાવેશ થાય છે.

સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા

વિશ્વપ્રસિદ્ધ માનવશાસ્ત્રી મેલિનોવસ્કિના મત પ્રમાણે, ‘સંસ્કૃતિ એ વારસામાં મળેલાં ઓજાર, સાધનો, હથિયારો, ચીજવસ્તુઓ, તકનીકી પ્રક્રિયાઓ, વિચારો, ટેવો અને મૂલ્યોની બનેલી છે.’

સમાજશાસ્ત્રી ટાઈલરના મત પ્રમાણે, ‘સમાજના સભ્ય તરીકે મનુષ્યે મેળવેલાં જ્ઞાન, માન્યતા, કલા, કાયદા, કાનૂન, નીતિ-નિયમો, રીતરિવાજો તથા અન્ય સર્વ શક્તિઓ અને ટેવોનો બનેલો સમગ્ર સંકુલ એટલે સંસ્કૃતિ.’

સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો

સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે :

- (1) સંસ્કૃતિ જીવનશૈલી છે.
- (2) સંસ્કૃતિ એ શીખેલી વર્તણૂક છે.
- (3) સંસ્કૃતિ માનવીના સમાજજીવનની આગવી પેદાશ છે.
- (4) સાતત્ય, વિકાસશીલતા અને પરિવર્તનશીલતા ધરાવે છે.
- (5) સંસ્કૃતિ હસ્તાંતરિત થઈ શકે છે.
- (6) સંસ્કૃતિનો સંચય થાય છે.

સંસ્કૃતિના પ્રકાર

માનવસમાજના બૌદ્ધિક, આધ્યાત્મિક અને કલાત્મક વારસાને આપણે સમાજની ‘સંસ્કૃતિ’ તરીકે ઓળખાવીએ છીએ. સમાજશાસ્ત્રી ‘ઓગર્બર્ન’ સંસ્કૃતિને બે પ્રકારમાં વહેંચે છે : (1) ભૌતિક સંસ્કૃતિ (2) અભૌતિક સંસ્કૃતિ.

(1) ભૌતિક સંસ્કૃતિ : ‘ભૌતિક સંસ્કૃતિ’ એટલે સંસ્કૃતિનું ‘ભૌતિક સામગ્રી અંગેનું પાસું’. જે પદાર્થોને આપણે જોઈ-સ્પર્શી શકીએ છીએ એ બધી ‘ભૌતિક સંસ્કૃતિ’ છે. માનવીએ પોતાની જરૂરિયાતની પૂર્તિ માટે સભ્યતાના પ્રારંભથી ભૌતિક વસ્તુનું ઉત્પાદન કર્યું છે. સમાજશાસ્ત્રી રોબર્ટ બર્સ્ટેડ ભૌતિક સામગ્રીમાં યંત્રો, સાધનો, વાસણો, મકાનો, માર્ગો, પુલ, કલાકૃતિ, વસ્ત્રો, વાહનો, રાયરચીલું, ખાદ્યસામગ્રી, દવાઓ વગેરેનો સમાવેશ કર્યો છે. માનવીના અસ્તિત્વમાં આ બધી ભૌતિક સામગ્રી મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવા માનવી પ્રયત્નો કરે છે. આ પ્રયત્નોના કારણે બીજા માનવીઓ સાથેના તેના સંબંધો મજબૂત બને છે.

(2) અભૌતિક સંસ્કૃતિ : સમાજશાસ્ત્રીઓ અભૌતિક સંસ્કૃતિને ભૌતિક સંસ્કૃતિના જેટલી જ અનિવાર્ય ગણે છે અને તેને વધુ મહત્વ આપે છે. અભૌતિક સંસ્કૃતિ એવાં તત્વોની બનેલી છે કે જેમને ભૌતિક અસ્તિત્વ હોતું નથી. તેને બે પેટાવિભાગમાં વહેંચી શકાય છે : (અ) બોધનાત્મક (બ) ધોરણાત્મક.

(અ) બોધનાત્મક : બોધનાત્મક સંસ્કૃતિ એટલે કુદરતમાંથી કૃતિઓ બનાવવા માટે કોઈ એક ચોક્કસ સાધનનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો તે અંગેનું જ્ઞાન.

(બ) ધોરણાત્મક : ધોરણાત્મક સંસ્કૃતિ નિયમો, મૂલ્યો અને માન્યતાઓની તેમજ વિચારો અને વસ્તુઓ પર સમાજે લાદેલા ‘આમ કરો’ અને ‘આમ ન કરો’ અંગેના નિર્ણયોની બનેલી હોય છે.

લોકરીતિઓ, રૂઢિઓ, નિષેધો, કાયદાઓ વગેરે કેટલાંક અગત્યનાં ધોરણો છે. લોકરીતિઓ એટલે સમાજે સાહજિક રીતે સ્વીકારેલી અને સમાજમાં ચલણી બની ગયેલી વર્તન-વ્યવહારની પદ્ધતિ. દા.ત., કોઈને આવકાર આપવા માટે તેની સાથે હસ્તધૂનન કરવું અથવા નમસ્કાર કરવા. રૂઢિઓ એટલે એવી લોકરીતિઓ કે જેમને લોકકલ્યાણની દૃષ્ટિએ અને સમાજની નીતિમત્તાની જાળવણીની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્વ આપવામાં આવે છે. દા.ત., ભાઈબહેનનાં લગ્નને અનૈતિક ગણવાનું ધોરણ સમાજે સ્વીકારેલી રૂઢિ છે. કાયદા એટલે રાજ્યની અદાલતે સ્વીકારેલા, અર્થ ઘટાવેલા અને નિશ્ચિત પરિસ્થિતિને લાગુ પાડેલા નિયમો. દા.ત., ભારતમાં 1954નો હિંદુ સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ, મિલકત અંગેનો કાયદો વગેરે. કાયદાના ભંગ બદલ ઠપકાથી દેહાંતદંડ સુધીની સજા છે.

સભ્યતા (Civilization)

સભ્યતાના અર્થ વિશે બિન્ન-બિન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓ પ્રવર્તે છે. સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા વચ્ચે બહુ તફાવત નથી. આમ છતાં તે બંને વચ્ચેના સૂક્ષ્મ ભેદની આપણે અવગણના કરી શકીએ નહિ.

સભ્યતાનો અર્થ

‘સંસ્કૃતિ’ એટલે જીવન જીવવાની રીત, જેમાં જ્ઞાન, માન્યતા, કલા, નીતિ, કાયદો, રિવાજ વગેરે દ્વારા જે પ્રાપ્ત કર્યું છે તે અને ‘સભ્યતા’ એટલે પ્રાપ્ત કરેલી જીવનને લગતી એવી બધી જ બાબતોનો જથ્થો અને સામાજિક વ્યવસ્થા જે માનવને માનવેતર સમાજથી અલગ પાડે છે. દા.ત., સિંધુખીણની સભ્યતા.

સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા વચ્ચેનો તફાવત રજૂ કરતાં સમાજશાસ્ત્રી મેકાઈવર જણાવે છે કે, ‘સમાજનાં મૂલ્યાત્મક સર્જનો એ સંસ્કૃતિ છે.’ દા.ત., સાહિત્ય, શિલ્પ, કલા વગેરે. આપણે જે છીએ તે સભ્યતા અને આપણી પાસે જે છે તે સંસ્કૃતિ.

સભ્યતાની પ્રક્રિયાથી નિશ્ચિત હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટેની રીતોનો વિકાસ થાય છે. દા.ત., પ્રાચીન સમયમાં માણસો અગ્નિ સળગાવવા માટે પથ્થરોનો ઉપયોગ કરતા હતા, જ્યારે આધુનિક માનવી અગ્નિ પ્રાપ્ત કરવા માટે દીવાસળી કે લાઈટરનો ઉપયોગ કરે છે. અહીં પથ્થરો તથા દીવાસળી ‘સાધનો’ તરીકે ઓળખાય છે અને ‘અગ્નિ’ ઉદ્દેશ છે. આમ,

અગ્નિ પ્રગટાવવા માટે પથ્થરમાંથી દીવાસળીનો વિકાસ થયો અને આ વિકાસમાંથી માનવોએ મેળવેલો સંતોષ—તેને સભ્યતા કહેવામાં આવે છે. માનવીએ પોતાની સ્થિતિ સુધારવા માટેના પ્રયાસમાં કલાકૌશલ્ય (ટેક્નિક) અને ભૌતિક સાધનો જેવી ઉપયોગી વસ્તુઓના કરેલા વિકાસનો ‘સભ્યતા’માં સમાવેશ થાય છે.

સભ્યતાનું કાર્યક્ષેત્ર

સભ્યતાના કાર્યક્ષેત્રનું બે વિભાગોમાં વિભાજન કરી શકાય : (1) યાંત્રિક સંગઠન (2) સામાજિક સંગઠન.

યાંત્રિક સંગઠનમાં ભૌતિક તથા ટેક્નિકલ સાધનોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. દા.ત., વાહનવ્યવહારનાં સાધનો, ટેલિવિઝન, ગાડી, પંખો, રસ્તા, રેલવે વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

જ્યારે સામાજિક સંગઠન માણસનાં વર્તન, વ્યવહાર અને પ્રગતિનું નિયમન કરે છે. જેમાં જુદાં-જુદાં કુટુંબો, સમૂહો, વર્ગ-વ્યવસ્થા, જ્ઞાતિ, સામાજિક આંદોલનો વગેરે જેવી સામાજિક, આર્થિક સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે.

સામાજિકીકરણ (Socialization)

સમાજની રચના કરવા માટે માનવસંબંધો અતિ આવશ્યક છે. આ સંબંધો માનવીના બાળપણથી શરૂ થાય છે અને માનવીના જીવનના અંત સુધી ચાલુ રહે છે. આ સંબંધોની વિકસતી પ્રક્રિયાને સામાજિકીકરણ કહેવામાં આવે છે. બીજા અર્થમાં વ્યક્તિની શીખવાની પ્રક્રિયાને સામાજિકીકરણની પ્રક્રિયા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સામાજિકીકરણનો અર્થ

સામાજિકીકરણ એક પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયા વ્યક્તિના સમગ્ર જીવનકાળ સુધી સતત ચાલતી રહે છે. સરળ શબ્દમાં કહીએ તો ‘જૈવિક વ્યક્તિને સામાજિક વ્યક્તિ બનાવતી પ્રક્રિયાને ‘સામાજિકીકરણ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.’ સામાજિકીકરણના પરિણામે વ્યક્તિ સમાજના એક સભ્ય તરીકે સામાજિક અપેક્ષાઓ મુજબ જીવન જીવતાં શીખે છે. સામાજિકીકરણ બાળકને સમાજનાં ધોરણો, મૂલ્યો, લાગણીઓ, ભૂમિકાઓ અને વર્તન પદ્ધતિ શીખવતી એક પ્રક્રિયા છે. સામાજિકીકરણ થતાં બાળક પોતાના સમાજના સાંસ્કૃતિક માળખામાં ગોઠવાય છે. સામાજિક અપેક્ષાઓ પૂર્ણ કરવા તે સમર્થ બને છે. આમ, સામાજિકીકરણ બાળકના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનનું ઘડતર કરતી પ્રક્રિયા છે.

સામાજિકીકરણ એક એવી આંતરક્રિયાની પ્રક્રિયા છે, જેના દ્વારા વ્યક્તિ ટેવો, કૌશલ્યો, માન્યતાઓ તથા વિવેકબુદ્ધિ શીખે છે, જે સામાજિક સમૂહો તથા સંપ્રદાયોમાં અસરકારક ભાગ લેવા માટે આવશ્યક ગણવામાં આવે છે. સામાજિકીકરણ વિના સમાજ તેની મેળે ચાલુ રહી શકે નહિ અથવા સંસ્કૃતિ અસ્તિત્વ ધરાવી શકે નહિ.

સામાજિકીકરણની વ્યાખ્યા

સમાજશાસ્ત્રીઓએ સામાજિકીકરણની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાઓ આપી છે :

કિંગસ્લે ડેવિસ ‘નવા જન્મેલા બાળકનું સામાજિક વ્યક્તિ તરીકે ઘડતર કરવાની પ્રક્રિયાને સામાજિકીકરણ કહેવાય.’

હોર્ટન અને હન્ટ ‘સામાજિકીકરણ એક એવી આંતરક્રિયાની પ્રક્રિયા છે, જેના દ્વારા વ્યક્તિ પોતાના સમૂહનાં ધોરણો પોતાના જીવનમાં ઉતારે છે, જેનાં પરિણામે એક વિશિષ્ટ ‘સ્વ’ જન્મે છે.’

સામાજિકીકરણના વાહકો (એજન્સીઓ)

વ્યક્તિના જીવનમાં બાળપણથી શરૂ કરી તેના અંત સુધી અનેક એજન્સીઓ તેનું સામાજિકીકરણ કરે છે. તેમાં કુટુંબ, મિત્રજૂથ અને શાળા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. આપણે આ એજન્સીઓની ભૂમિકાને સમજીએ.

(1) કુટુંબ : વિશ્વની તમામ સંસ્કૃતિઓમાં કુટુંબ એ સામાજિકીકરણનું પાયાનું અને અગત્યનું માધ્યમ છે. બાળક સૌપ્રથમ કુટુંબના જ સંપર્કમાં આવે છે. માતા-પિતા અને ભાઈ-બહેનના સંબંધો દ્વારા બાળક એક જૈવિક વ્યક્તિમાંથી સામાજિક વ્યક્તિ બને છે. મોટા ભાગની સંસ્કૃતિઓમાં કુટુંબમાં માતાની ભૂમિકા સામાજિકીકરણની પ્રક્રિયામાં મહત્વનો

ભાગ ભજવે છે. માતા-પિતા; માતા કે પિતા (Single Parent)નો પ્રેમ, વાત્સલ્ય, હૂંફ વગેરે બાળકના મનમાં સામાજિક તથા માનસિક સલામતીની ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે, જે વ્યક્તિત્વના વિકાસમાં અગત્યની છે. કુટુંબ બાળકને તેનાં વર્તન માટે માર્ગદર્શન, દોરવણી તેમજ નિશ્ચિત અને સ્પષ્ટ ધોરણો પૂરાં પાડે છે અને તે ધોરણોનો સમજાવટ કે દબાણથી અમલ કરાવે છે. બાળકને પોતાનાં ભાઈ-બહેનો સાથેના સમાનતાના સંબંધો કુટુંબમાંથી જ મળી રહે છે.

કુટુંબ બાળકને સમાજના પાયાનાં મૂલ્યો, ધોરણો અને વર્તન-વ્યવહારની રીતો શીખવે છે. કુટુંબ તેને સમાજના લોકાચાર, પરંપરા, રૂઢિ, રિવાજ વગેરેનું જ્ઞાન આપે છે. આમ, કુટુંબ બાળકને સાંસ્કૃતિક વારસાની સૌથી આવશ્યક અને મહત્ત્વની બધી જ બાબતો સામાજિકીકરણ દ્વારા શીખવે છે.

કુટુંબ

આધુનિક સમયમાં ઘરની બહાર કામ કરવા જતી માતા ઉપર બાળકનાં સર્વાંગી વિકાસની અનેકવિધ જવાબદારીઓ વધી જાય છે. કુટુંબની સંસ્કૃતિ અને આર્થિક સ્થિતિ સામાજિકીકરણની પ્રક્રિયામાં અસર કરે છે. દા.ત., રૂઢિચુસ્ત કુટુંબમાં ઉછરેલાં બાળકો તથા ઉદારમતવાદી કુટુંબમાં ઉછરેલાં બાળકોમાં તફાવત જોવા મળે છે.

(2) મિત્રજૂથ : બાળકના સામાજિકીકરણ માટે કુટુંબ ઉપરાંત બીજી એજન્સી તેનું મિત્રજૂથ છે. કુટુંબની બહાર પોતાના સમોવડિયા મિત્રો સાથે બાળક આંતરક્રિયામાં જોડાય છે. આવું મિત્રજૂથ પણ બાળકનું સામાજિકીકરણ કરે છે. આ મિત્રજૂથ નિકટવર્તી હોઈ બાળકના તેના મિત્રો સાથેના સંબંધો ગાઢ, વૈયક્તિક અને સહાનુભૂતિભર્યા હોય છે. તેમાંથી બાળક વાતચીત, શિસ્ત, વર્તન, નિયમો, ધોરણો વગેરે શીખે છે.

મિત્રજૂથ

આવું મિત્રજૂથ પડોશમાં પણ હોય છે અને શાળામાં પણ હોય છે. બાળકના તેના મિત્રો સાથેના સંબંધમાં ‘લોકશાહી’ અને ‘સમાનતા’ભર્યા વાતાવરણનું મહત્ત્વ છે. આ સંબંધો સત્તા અને તાબેદારીના નથી; પરંતુ સમાનતાભર્યા હોય છે. ખેલકૂદ અને રમતો દરમિયાન કૌશલ્ય અને તેના નિયમોના પાલન દ્વારા વ્યાપક સમાજમાં કાયદા અને ધોરણોનું પાલન કેવી રીતે કરવું તેનો પણ બાળકને ખ્યાલ આવે છે. મિત્રજૂથના સભ્ય થવાથી બાળકોમાં પરસ્પર સહકારની ભાવના જન્મે છે. તેઓમાં એકબીજા માટે જતું કરવાની ખેલદિલી પણ વિકસે છે.

બાળકનું મિત્રજૂથ જો સમાજનાં ધોરણો કે નિયમોનું પાલન કરતું હોય તો તે બાળકના સામાજિકીકરણમાં અસરકારક સાધન બને છે. બાળકોની એકબીજા ઉપર ઘણી અસર થતી હોય છે. મિત્રજૂથની સારી ટેવો, વિચારો, જાણકારી, આવડત, સારું વર્તન વગેરે શીખે છે. ‘સોબત એવી અસર’ સામાજિકીકરણને સચોટ રીતે વ્યક્ત કરે છે.

(3) શાળા : શાળા એ ઔપચારિક વ્યવસ્થા છે. તેમાં ચોક્કસ પાઠ્યક્રમ હોય છે. તેના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીનું સામાજિકીકરણ થાય છે. શાળા બાળકને કેટલાક પાયાનાં કૌશલ્યો અને વિવિધ વિષયોનું પાયાનું જ્ઞાન આપે છે. શાળા સમાજની અર્થવ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા, સમાજવ્યવસ્થા તેમજ અગત્યની સામાજિક સમસ્યાઓનો બાળકને પરિચય કરાવે છે.

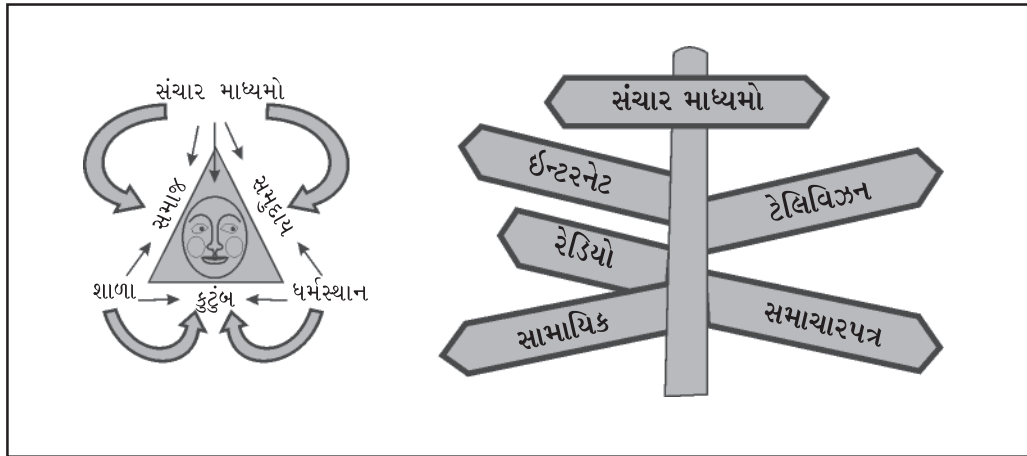
શાળા

શાળાઓ ધંધાદારી તાલીમ આપી બાળકને વ્યવસાયી ભૂમિકાઓ અને સામાજિક ગતિશીલતા માટે તૈયાર કરે છે.

શાળા પાઠ્યેતર પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા બાળકોને જુદા-જુદા આચાર-વિચાર અને મૂલ્યોવાળી વ્યક્તિઓની મુલાકાત કરાવી વિવિધ અનુભવ આપે છે. શાળા બાળકમાં સિદ્ધિ-પ્રેરણા જાગ્રત કરે છે, જે આધુનિક સમાજના વિકાસ માટે ઘણી જરૂરી છે. આમ, એક ઔપચારિક માધ્યમ તરીકે શાળા નવી પેઢીના સામાજિકીકરણમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

અધવચ્ચે શાળા છોડી દેનારાં બાળકો શાળા દ્વારા થતાં સામાજિકીકરણના લાભથી વંચિત રહે છે.

(4) સમૂહ માધ્યમો (mass-media) (માસ-મીડિયા) : 18મી સદીના અંતથી શરૂ કરી આજ સુધી વિશ્વમાં અખબારો, સામાયિકો જેવાં મુદ્રિત માધ્યમોનો અવિરત વિકાસ થતો રહ્યો છે. વર્તમાન સમયમાં ટેલિવિઝન, ઇન્ટરનેટ, મોબાઈલ ફોન જેવાં સાધનોએ માહિતી અને મનોરંજન પ્રાપ્ત કરવાની ત્વરિત અને અસરકારક સુવિધા ઉપલબ્ધ કરી આપી છે. અખબાર, ફિલ્મો, રેડિયો, ટેલિવિઝન, ઇન્ટરનેટ, મોબાઈલ ફોન જેવાં સમૂહ માધ્યમોને અંગ્રેજીમાં ‘માસ-મીડિયા’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગુજરાતીમાં આપણે તેને ‘પ્રત્યાયન’નાં માધ્યમો તરીકે પણ જાણીએ છીએ. આપણા સૌના સામાજિકીકરણ માટે માસ-મીડિયાની અસરકારક ભૂમિકા રહી છે. વિવિધ પ્રકારની માહિતી પીરસીને આ માધ્યમો અબાલવૃદ્ધ સૌનાં જ્ઞાનમાં વધારો કરે છે અને સાથે-સાથે આપણાં મંતવ્યો, માન્યતાઓ, વિચારો, આદર્શો વગેરે લોકો સમક્ષ રજૂ કરીને તેમનું સામાજિકીકરણ કરી શકે છે. મુદ્રિત માધ્યમો સાક્ષર વ્યક્તિઓને અસર કરે છે. જ્યારે દૃશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમો સાક્ષર, નિરક્ષર અને દૂર-દૂર નિવાસ કરતાં લોકોને પણ અસર કરી શકે છે.

સમૂહ માધ્યમો

ટેલિવિઝનના કાર્યક્રમો મનોરંજન સાથે જ્ઞાન પણ આપે છે. ટેલિવિઝન દ્વારા રજૂ થયેલાં માહિતી, પ્રસંગો, વર્તન, વ્યવહારો વગેરે ઘણા લાંબા સમય સુધી યાદ રહે છે. બાળકો ટેલિવિઝનના કાર્યક્રમોથી વિશેષ પ્રભાવિત થાય છે. ટેલિવિઝન દ્વારા પ્રસારિત થતી જાહેરાતો વ્યક્તિઓને આધુનિક યુગમાં જુદી-જુદી વસ્તુઓ અને સેવાઓના ગ્રાહક બનાવે છે. વર્તમાન સમયમાં ઇન્ટરનેટ અને સોશિયલ મીડિયા પણ સામાજિકીકરણમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

માધ્યમો આપણને સમાજમાં રહેતા જુદા-જુદા સમૂહો, સંસ્કૃતિઓ, સમસ્યાઓ, પ્રક્રિયાઓ વગેરે અંગે માહિતી અને સમજ પૂરા પાડે છે. તે દ્વારા વ્યક્તિઓનું સામાજિકીકરણ થાય છે.

(5) સામાજિકીકરણના અન્ય વાહકો : કુટુંબ, મિત્રજૂથ, શાળા, સંચાર માધ્યમો જેવાં સામાજિકીકરણના મહત્વના વાહકો ઉપરાંત કેટલાક અન્ય વાહકોથી આપણે પરિચિત થઈએ.

વ્યક્તિનું કાર્યસ્થળ સામાજિકીકરણ કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. વ્યવસાય કે નોકરી માટે વ્યક્તિએ જુદાં-જુદાં સ્થળોએ જવાનું હોય છે. કારખાનું, ઓફિસ, બજાર વગેરે સ્થળો પણ સામાજિકીકરણની પ્રક્રિયામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આધુનિક ઔદ્યોગિક સમાજમાં શિક્ષણ અને વિજ્ઞાનના વિકાસને કારણે ખાસ કરીને શહેરોમાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓમાં સામાજિકીકરણ ઝડપથી થાય છે.

માનવી સામાજિક પ્રાણી છે એ હકીકતને સમજવા માટે આ પ્રકરણમાં આપણે ‘સંસ્કૃતિ અને સામાજિકીકરણ’ને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જૈવિક વ્યક્તિનું સામાજિક વ્યક્તિ તરીકે રૂપાંતર કરતી સામાજિકીકરણની પ્રક્રિયા અને તેની મુખ્ય એજન્સીઓ જેવી કે કુટુંબ, પરોશજૂથ, શાળા, મિત્રજૂથ, સંચાર માધ્યમો વગેરેની માહિતી મેળવી. માનવીના સર્વાંગી સામાજિકીકરણમાં સમાજની વિવિધ સંસ્થાઓની ભૂમિકા અગ્રગણ્ય રહી છે. આ બધી સામાજિક સંસ્થાઓની માહિતી હવે પછીના એકમમાં મેળવીશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર જવાબ લખો :

- (1) સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા આપી, તેના પ્રકારો ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.
- (2) સામાજિકીકરણ એટલે શું ? સામાજિકીકરણની એજન્સી તરીકે ‘કુટુંબ’ અને ‘મિત્રજૂથ’ની ભૂમિકા સમજાવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) સભ્યતાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી, તેનું કાર્યક્ષેત્ર સમજાવો.
- (2) સામાજિકીકરણના મહત્વના વાહક (એજન્સી) તરીકે ‘સમૂહ માધ્યમો’ની સમજૂતી આપો.
- (3) સામાજિકીકરણના મહત્વના વાહક (એજન્સી) તરીકે ‘શાળા’ની સમજૂતી આપો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

- (1) સભ્યતાની વ્યાખ્યા આપો.
- (2) ભૌતિક સંસ્કૃતિ એટલે શું ? તેમાં કઈ-કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ?
- (3) પ્રત્યાયનનાં માધ્યમો જણાવો.
- (4) સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો જણાવો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) સંસ્કૃતિ એટલે શું ?
- (2) માનવશાસ્ત્રી મેલિનોવસ્કિએ સંસ્કૃતિની કઈ વ્યાખ્યા આપી છે ?
- (3) ટાઈલરે આપેલી સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા જણાવો.
- (4) સભ્યતા એટલે શું ?
- (5) સામાજિકીકરણ કોને કહેવામાં આવે છે ?
- (6) કિંગસ્લે ડેવિસે આપેલી સામાજિકીકરણની વ્યાખ્યા જણાવો.
- (7) બાળકો અને મિત્રો વચ્ચેના સંબંધમાં કેવા વાતાવરણનું મહત્વ છે ?

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

- (1) સમાજમાં ધોરણો અને મૂલ્યો મળીને શાની રચના થાય છે ?
(અ) કુટુંબ (બ) રાજ્ય (ક) વ્યક્તિ (ડ) સંસ્કૃતિ
- (2) ભૌતિક સંસ્કૃતિમાં કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ?
(અ) મકાનો (બ) ધર્મ (ક) સાહિત્ય (ડ) કલા
- (3) અભૌતિક સંસ્કૃતિમાં કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ?
(અ) ખોરાક (બ) ભાષા
(ક) વસ્ત્રો (ડ) વાહનવ્યવહારનાં સાધનો
- (4) વિશ્વની તમામ સંસ્કૃતિઓમાં સામાજિકીકરણનું પાયાનું કામ કોણ કરે છે ?
(અ) કુટુંબ (બ) રાજ્ય (ક) વ્યક્તિ (ડ) સંસ્કૃતિ
- (5) પ્રત્યાયનના માધ્યમ તરીકે કોને ઓળખવામાં આવે છે ?
(અ) ટેલિવિઝન (બ) કુટુંબ (ક) શાળા (ડ) મિત્રજૂથ
- (6) માનવસંબંધોની વિકસતી પ્રક્રિયાને શું કહેવામાં આવે છે ?
(અ) સામાજિકીકરણ (બ) વાતાવરણ (ક) મૂલ્યો (ડ) સમાજ

પ્રવૃત્તિ

- શાળા બાળકનું સામાજિકીકરણ કેવી રીતે કરે છે તે સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના વિચારો જાણવા ચર્ચાસભાનું આયોજન કરો.
- આધુનિક સમયમાં બાળક ઉપર ‘સંચાર માધ્યમની અસર’ નિબંધ-સ્પર્ધાનું આયોજન કરો.
- તમારા વિસ્તારમાં રહેતા લોકોમાં જોવા મળતી ભિન્ન-ભિન્ન સંસ્કૃતિઓની લાક્ષણિકતાઓની યાદી તૈયાર કરો તથા શક્ય હોય તો એ અંગેના ફોટોગ્રાફ્સ પણ એકત્રિત કરી તેનું નાનું પ્રદર્શન યોજો.

